

Українські подвижники у процесах становлення російської системи освіти XVIII ст.: Феофан Прокопович

Пономаревський С.Б. Українські подвижники у процесах становлення російської системи освіти XVIII ст.: Феофан Прокопович

Стаття присвячена проблемам становлення російської системи освіти у XVIII столітті та впливу на цей процес традицій української науки і школи. У зв'язку з цим аналізується подвижницька діяльність у освітній галузі одного з найбільш яскравих представників київської наукової школи Феофана Прокоповича. Згадуються його ініціативи з відкриття та організації діяльності шкіл, наукові пріоритети та переконання, праця у напрямку забезпечення викладання навчальних дисциплін, деякі навчальні тексти, широко використовувані в освітній сфері тогочасної Росії.

Ключові слова: освіта, наука, національний, традиції.

Пономаревский С.Б. Украинские подвижники в процессах становления российской системы образования XVIII в.: Феофан Прокопович

Статья посвящена проблемам становления российской системы образования в XVIII веке и влияния на этот процесс традиций украинской науки и школы. В связи с этим анализируется подвижническая деятельность в сфере образования одного из наиболее ярких представителей киевской научной школы Феофана Прокоповича. Упоминаются его инициативы открытия и организации деятельности школ, научные приоритеты и взгляды, деятельность в направлении обеспечения преподавания учебных дисциплин, отдельные учебные тексты, которые широко употреблялись в образовательной сфере России того времени.

Ключевые слова: образование, наука, национальный, традиции.

S. Ponomarevskyi The Ukrainian educational authorities and their role in the processes of Russian educational system's establishment in XVIII cen. Theofan Prokopovich

The article is dedicated to the problems of Russian educational system's establishment in XVIII century and to the Ukrainian schooling tradition, having impact on this process. Therefore, the leading activity of one among the brightest representatives in the educational sphere within Kyiv scientific school is analyzed. His initiatives in opening schools and work organization there, his scientific preferences and views, his activity aimed to make the school disciplines teaching possible and some texts for learning, which were widely used at Russian educational sphere of that time as well are mentioned.

Key words: education, science, national, traditions.

Постановка проблеми і аналіз актуальних досліджень. Суттєвий український освітній вплив у Росії почав помічатися з кінця XVII та особливо у XVIII століттях, хоча, звичайно, спорадичні освітні явища та контакти відбувалися і значно раніше – ще у XVI столітті та середині XVII, напередодні та після злиття України з Росією.

Зміст і методики навчання, запропоновані російському суспільству українськими вченими, переважно вихованцями Києво-Могилянської академії, у XVIII столітті виявилися найбільш сучасними, передовими та продуктивними для тогочасної освітньої ситуації загалом. Потужний вплив українських, а через них і західноєвропейських культурно-освітніх традицій, цінностей і змісту навчання відчувався в усій структурі створюваної російської освітньої системи – від початкових шкіл до академічного рівня.

У цілому спроби організації у Росії XVIII ст. шкільної освіти отримали глибокі конвергенційні мотивації з боку держави та церкви. Ця ситуація виокремлювалася з того, що церква потребувала реформ, здійснених у напрямку створення єдиного порядку богослужіння відповідно до світової практики, а відповідно до цього – широкої видавничої діяльності, розвитку книжництва, перекладів. Відповідно виникала потреба у освічених і дієвих людях. Держава розвивала власну управлінську структуру, зовнішні контакти, торгівлю, медицину, науку та промисловість, котрі у свою чергу вимагали обізнаних і ерудованих фахівців. У XVIII столітті вперше обидві форми російської влади почали пошуки можливого компромісу, причиною якого виступила необхідність ініціатив щодо шкільної справи. Стара освітня форма, яка передбачала елементарні засади – навчання за Часівником і Псалтирем за допомогою найнятих приватних учителів із подальшою самоосвітою почала своє відмирання. Натомість виникли елементарні початки освітньої загальнодоступності та колективності, шкільний порядок включив використання посібників нового типу – букварів, азбуковників, граматики. Загальна освіта почала доповнюватися, крім слов'янської мови, опануванням грецької, латини, західноєвропейських мов, а також професійними знаннями.

Слід констатувати, що великого значення у цих умовах для Росії набував імпорт знань і кваліфікованих учительських кадрів з України, що вносило чимало специфічних південноруських, а за їх посередництва і західноєвропейських рис як до процесу розвитку шкільної справи загалом,

так і змісту освіти зокрема. Російський дослідник С. Бессонов у кінці XIX століття саме з цього приводу відзначав: *“Прибульці (цебто українці) посіли тут (тобто у Росії) найвидніші та найвпливовіші місця, від ієрархів до управлінь консисторій, ними влаштованих, від вихователів царської родини до настоятелів монастирських, до ректорів, префектів і учителів ними таки заснованих шкіл, до кабінетних і типографських учених, діловодів, дяків, секретарів. Усе майже підпало під їх безперечний вплив: богослівське вчення, виправлення священного й богослужбового тексту, друк, церковна адміністрація, храмовий і домашній спів, ноти”* [2, 63].

Моменти українсько-російських наукових, освітніх, культурних впливів у XVIII ст. окреслювали у своїх дослідженнях В. Нічик, Л. Романенко, І. Омельченко, Р. Мостова, П. Мазур, М. Купин, П. Мілевін та інші, однак їх розвідки мають нерідко спорадичний, несистемний характер, оскільки дослідження цих учених перебувають у розрізі вирішення не педагогічних, а історичних, культурологічних, соціологічних проблем. Недостатньо вивченою саме щодо розвою освітньої проблеми залишається також роль окремих вітчизняних діячів-подвижників у процесах становлення російської освітньої системи. Саме з цієї причини **метою** даної статті є вивчення освітньої діяльності Феофана Прокоповича – одного з провідних київських вчених, що здійснив значний вплив у напрямку розвитку російської науки і школи.

Виклад основного матеріалу. У контексті розвитку російської освіти XVIII ст. великого значення набула діяльність Феофана Прокоповича, професора та ректора Києво-Могилянської академії, видатного громадського та релігійного діяча Росії, організатора шкільної справи на російських теренах, автора багатьох шкільних посібників, які включили до свого змісту ідеї виховання громадянсько-активної та високоосвіченої особистості. Так, у 1721 році у Петербурзі цей сподвижник Петра Першого при своєму будинку на Аптекарьському острові організував і відкрив школу для сиріт “усякого звання” та дітей бідних батьків, у якій застосовувалися передові для того

часу методи навчання та виховання. Дітей тут навчали слов'янській, латинській і грецькій мовам, граматиці, риторичі, логіці, арифметиці, геометрії, географії, історії, малюванню, співам, грі на музичних інструментах, практикувався навіть адаптований курс римської історії та культури. На той час школа Прокоповича виявилася єдиною у Росії, де історія викладалася окремою навчальною дисципліною. Це був повноцінний середній навчальний заклад, який до того ж вважався кращою школою свого часу. Усього у школі Ф. Прокоповича навчалось з 1721 по 1736 рр. 160 учнів. Зі смертю фундатора у 1736 році, за записом І.О. Чистовича, *“кращі з його вихованців надіслані були у різні місця держави для започаткування шкіл і для навернення іногородців у християнство”* [4, 138].

Феофан Прокопович володів неабиякими письменницькими педагогічними здібностями. Йому, зокрема, належить один із кращих російських букварів *“Первое учение отрокам, в ней же букви и слоги, также: краткое толкование законного десятисловия, молитвы господней символа веры и девяти блаженств”*, який витримав 12 видань. Буквар був поширеним в усіх регіонах країни, де у ньому виникала потреба, а також за межами Росії, наприклад, на Балканах і особливо у Сербії. Актуалізуючи значення свого букваря, розуміючи його практичну новизну та шкільну користь, автор гаряче закликав суспільство сміливіше інкорпорувати до суспільної свідомості новітні погляди про освіту: *“Не оный ли безумный упрямым и безответным обычный ответ: дело новое? О скудного и окаянного суесловия! Аще бы и новое се дело, что же самая новость вредит? Зло — и старое зло есть; добро — и новое добро есть. Разве бы еще сказал кто, что дело сие у нас не бывало. Хотя бы и не бывало — что противно?.. Первое явилось огненное оружие у прочих народов, нежели у нас; но если бы и к нам оно доселе не пришло, — что бы было и где бы уже была Россия? Тожде разумей и о книжной типографии, о архитектуре, о прочих честных учениях. Разумный есть и человек, и народ, который не стыдится перенимать доброе от других и чуждых; безумный же и смеха достойный,*

который своего и худого отстать, чужого же и доброго принять не хочет” [2, 507].

У даному виданні знайшли місце погляди київського ученого на початкову освіту, яку він вважав надзвичайно важливим знаряддям для подальшої освіти, виховання та засвоєння основ християнського віровчення і моралі. У його відстоюванні тези про те, що виховання дітей з раннього віку формує основи майбутньої освіченості відчутні впливи педагогічних поглядів провідних європейських вчених-дидактів – Яна Амоса Коменського, Еразма Роттердамського, Баттісти Гуаріно, Віторіно де Фельтре. Погляди та оцінки Ф. Прокоповича систематизовані у його “Духовному регламенті” – надзвичайно важливому політичному та духовному документі початку XVIII століття, який суттєво вплинув на систему влади у Росії. У тому числі тут висловлені думки про організацію шкіл, зміст їх діяльності, кодифікацію напрямів сучасних методик навчання та виховання. Зокрема, у ”Духовному регламенті“ Ф. Прокопович розробив і запропонував детальний план облаштування вищої духовної школи – академії, яка повинна була виконувати роль загального освітнього навчального закладу, готуючи фахівців різного гатунку – як для церковної справи, так і для виконання державних світських функцій. Відповідно навчання у такому закладі мало бути доступним дітям усіх соціальних станів. Навчальний план майбутньої академії передбачав введення семи послідовних предметних циклів:

- 1) граматики разом з географією та історією;
- 2) арифметики з геометрією;
- 3) діалектики або логіки;
- 4) риторики з поезією, спільно або роздільно;
- 5) фізики з метафізикою;
- 6) політики;
- 7) богослів’я.

Дана схема включала чимало освітніх новацій того часу. Зокрема, новим у навчальному плані виступило виділення історії та географії у самостійні

навчальні дисципліни, окремі цикли фізики, політики, суттєве скорочення богослівського циклу. Незвичною пропозицією виступило і комплексне вивчення граматики, історії та географії. Причому останню, на переконання Ф. Прокоповича, необхідно було опановувати з картою та глобусом, саме так, щоб учні могли орієнтуватися у місцезнаходженні держав та частин земної кулі. Підкреслюючи необхідний зв'язок історії та географії, Прокопович посилався на образний приклад "ходити по землі з зав'язаними очима". Чимало уваги надано у "Духовному регламенті" організації навчання дітей та проблемі підбору учителів. Підкреслюється, що у процесі навчальної діяльності учитель зобов'язаний викликати зацікавленість у школярів до науки, яка вивчається, розповідати лаконічно, але зрозуміло про суспільне значення даної дисципліни – "чего хоцем достигнуть через сие или иное учение". Майбутня академія, на думку Прокоповича, повинна мати потужну книгозбірню для учнів і інших "охотников чтения", крім того, автор рекомендував скласти академічний статут, у якому позначити діяльність учнів "по дням и часам" (між іншим, Карпівська школа Ф. Прокоповича на Аптекарьському острові мала подібний статут, який зачитувався школярам щоденно, з нагадуванням розкладу шкільної роботи та норм буденного погодинного побутового життя). У "Духовному регламенті" пропонувалося також відкрити при майбутній академії середній навчально-виховний заклад – семінарію, в якій ввести сувору навчальну дисципліну та організувати розумний позанавчальний режим: проводити інтелектуальні та рухливі ігри, влаштовувати читання "історій воїнських", повістей "про мужів, у навчанні просяявших", про "древніх і сучасних філософів, астрономів, риторів, істориків", готувати диспути, котрі навчають молодь красиво висловлювати думки та пробувати свої сили у творчості.

Загалом освітні пріоритети Феофана Прокоповича можна цілком вважати орієнтованими на традиції та програму Києво-Могилянської академії кінця XVII – початку XVIII століть. Зокрема, у "Духовному регламенті" ніде не йдеться про закритий тип створюваних навчальних

закладів, які дійсно почали відкриватися у першій чверті XVIII століття, оскільки українська освітня традиція, на яку спирався автор, цього не практикувала. Але російське духовенство саме поступово перетворювало духовні школи на станові навчальні заклади.

Виступив Ф. Прокопович і видатним теоретиком літератури та ораторського мистецтва. Складена ним “Поетика” (1705) була надрукована по смерті автора у 1786 р., а “Риторика” (1706–1707) залишилася невиданою до 1982 року і була відомою лише у вигляді наукових посилань. Обидві праці, написані латиною, ґрунтуються на лекціях, прочитаних у 1705–1707 рр. у Києво-Могилянській академії. Незважаючи на те, що лекції не були надруковані за життя автора, ідеї їх отримали поширення, оскільки у обох академіях, що існували на теренах Російської імперії того часу, – київській і московській, а також у ряді інших шкіл і училищ теорію словесності викладали учні Прокоповича, які спиралися на його лекційні курси та навчально-науковий авторитет. У “Поетиці” та “Риториці” Феофан Прокопович популяризував теоретиків епох античності, ренесансу, бароко з позицій нормативності та раціоналізму. Так, зокрема, він визнає лише ті літературу та мистецтво, які затверджені певними правилами і настановами, що приносять “утіху і користь” та підтримують принципи життєподібності і навпаки, засуджує “буйство” складу, “темряву” стилю, надмірне вживання тропів і фігур, різні види “важких дурниць” і “курйозних” віршів. У галузі драматургії Прокопович виступив прибічником п’ятиактної побудови п’єси та малого числа дійових осіб (варто нагадати, що, наприклад, у анонімній шкільній драмі “Страшне зображення другого пришествя Господня на землю” 1702 року число дійових осіб доходило до 140), обмеження фабульного часу (до трьох днів) і передісторії. Крім трагедії і комедії, найбільш поширених на той час жанрів, Ф. Прокопович припускав, спираючись на авторитет Плавта, і можливість проміжного драматичного жанру – трагікомедії. Крім того, ще до М. Ломоносова він запропонував у “Риториці” розрізняти три літературні стилі: високий, середній і низький. Усі ці ідеї київського ученого

випереджали майбутній класицизм, ствердження якого у Росії пов'язане з іменами А. Кантемира, В. Тредіаковського, М. Ломоносова та О. Сумарокова.

“Поетика” Прокоповича здійснила помітний вплив на тогочасний розвиток змісту і методів навчання. На думку її автора, учитель зобов'язаний користуватися знанням особливостей і закономірностей людської психіки та психології, а, разом з тим, вміти впливати на почуття своїх учнів. Пропонуючи навчальний матеріал, наставник має довести його вартість і значення, а розповідаючи про явище чи предмет, потрібно забезпечити появу стійких зорових образів останніх в уяві школярів. Прокопович доводив: те, що сприймається наочно – хвилює значно глибше, ніж те, чого не видно.

Висновки і перспективи подальших досліджень. Незважаючи на самовіддані ініціативи та подвижництво українських учених, одним із яких виступив і Феофан Прокопович, умови забезпечення українцями освітньої місії у Росії не були простими, оскільки будь-які культурно-освітні новації наражалися на жорстку позицію з боку тієї частини російського духовенства, яка неприязно ставилася до усього іноземного, нехай навіть і українського. Разом з тим, ідеї поширення освіти і науки, заснування шкіл поступово знаходили своїх прибічників серед кола помірковано або прогресивно налаштованих діячів Росії. У результаті протягом майже усього XVIII століття тут значну частину інтелектуальної еліти утворювали українці за походженням, переважно випускники Києво-Могилянської академії та інших українських навчальних закладів. Представники цієї еліти, проте, не осідали виключно у Москві або Санкт-Петербурзі, їх діяльність із заснування православних місій, шкіл, освітніх і наукових центрів, бібліотек була спрямована на Сибір, Алтай, Урал, Далекий Схід. Чимало вихованців українських шкіл і Києво-Могилянської академії долучилися до організації провінційного шкільництва у багатьох містах Росії, заснувавши, наприклад, школи у Твері, Пскові, Устюзі, Холмогорах, Суздалі, Вологді, Рязані, Ростові, Іркутську, Коломні, Тобольську та ін., семінарії у Архангельську,

Астрахані, Костромі, Троїце-Сергієву, Олександро-Невську. У подальшому представники українського освітнього кола працювали також у Московському університеті, Петербурзькій медико-хірургічній академії, шляхетському кадетському корпусі, численних світських професійних школах. Діяльність на освітньо-культурній ниві Росії вихованців, наприклад, лише Києво-Могилянської академії настільки багата, різноманітна та важлива, що В.Г. Белінський, характеризуючи Київську академію, визнавав, що її історія: *“тісно пов’язана з історією нашої російської освіти впродовж майже півтора століття. Однією своєю стороною російська освіта і тепер (тобто, у першій половині XIX століття) ще пояснюється впливом Київської академії, через те, що усі наші великоруські духовні училища або засновані її учнями, або утверджені духом її вченості”* [1, 152], що спонукає до подальших досліджень у цій сфері.

Література

1. Белинский В. Г. Избранные педагогические сочинения [Редкол.: действ. член АПН Е. Н. Медынский (отв. ред.) и др.] / В.Г. Белинский. – М.; Л.: изд. АПН РСФСР, 1948. – 280 с.: портр.
2. Флоровский Г. Пути русского богословия / Г. Флоровский. – Вильнюс: Родина, 1991. – 602 с.
3. Фонкич Б.Л. Греко-славянские школы в Москве в XVII веке / Б.Л. Фонкич. – М.: Правда, 2009. – 296 с.
4. Чистович И. Феофан Прокопович и его время / И. Чистович. – СПб: тип. А-Ф. Кунца, 1868. – 261 с.
5. Юрцовский Н. С. Очерки по истории просвещения в Сибири / Н.С. Юрцовский. – Новониколаевск: изд. Енисей, 1923. – 78 с.